

विवाह संस्थेचे बदलते स्वरूप

प्रा. डॉ.एम. आर. शिंदे

श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर जि. बुलढाणा

प्रस्तावना :-

सामाजिक परस्पर संबंध आणि सामाजिक संस्था हा समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय आहे. समाजशास्त्र हे सामाजिक संस्थांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. त्यामुळे सामाजिक संस्था समजून घेणे गरजेचे आहे. सामाजिक संस्था हा शब्द आपण दैनंदिन व्यवहारात वापरत असतो. या शब्दाचा अर्थ वेगळ्या पद्धतीने काढला जातो. एखाद्या व्यक्तीच्या कार्याचा गौरव करताना ती व्यक्ती नसून संस्था आहे असे म्हटले जाते. समाजातील मंडळे, समूहांना संस्था म्हटले जाते. तसेच शाळा, महाविद्यालयांना देखील संस्था म्हटले जाते. इत्यादी विविध अर्थाने संस्था या शब्दाचा वापर केला जात असला तरी संस्था या शब्दाचा अर्थ समजून घेण्यासाठी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून संस्था म्हणजे काय हे समजून घेणे गरजेचे आहे. संस्था सर्व मानवी समाजात आढळून येतात. समाजशास्त्रात सामाजिक संस्थेचा अभ्यास केला जातो. प्रत्येक संस्था कोणत्यातरी गरजेतून निर्माण झालेली आहे. सर्व संस्था मानवनिर्मित आहेत. या सर्व संस्थेचे अस्तित्व प्राचीन काळापासून आढळून येते. मानवी समाजाबरोबर संस्था उत्क्रांत झाल्या आहेत. समाजात कुटुंब, धर्म, अर्थ, शिक्षण, राज्य, या प्रमुख संस्था आहेत. या प्रत्येक संस्थेचे वेगळे कार्य आहे. या कार्यामुळेच या सर्व संस्था टिकून आहेत

सामाजिक संस्थेचा अर्थ व व्याख्या :-

- 1) **ऑगबर्न व निमकॉम** यांच्या मते, मानवाच्या मूलभूत गरजांच्या पूर्ततेसाठी असलेल्या संघटित व प्रस्थापित मार्गांना सामाजिक संस्था असे म्हणतात.
- 2) **के. डेव्हिस** यांच्या मते, एक किंवा अनेक कार्यांच्या भोवती रचल्या गेलेल्या व एकजीव झालेल्या लोकरिती, लोकनिती व कायदा यांचा संच म्हणजे सामाजिक संस्था होय.
- 3) **हॉर्टन व हंट** यांच्या मते, संस्था म्हणजे सामाजिक संबंधाची अशी व्यवस्था ज्यामध्ये मूल्य आणि वर्तनाचा समावेश होतो जे समाजाच्या गरजा पूर्ण करतात. वरील व्याख्यांच्या अर्थ असा होतो की, संस्था मानवाच्या गरजेतून निर्माण झाल्या आहेत. गरजा पूर्ण करण्यासाठी

मानव समाजाने या संस्था निर्माण केल्या आहेत. समाजातील रूढी, प्रथा, परंपरा जेव्हा स्थिर होतात तेव्हा त्याचे रूपांतर संस्थांमध्ये होत असते.

संशोधनाचा उद्देश :-

1. विवाह संस्थेचे वैज्ञानिक पद्धतीने विश्लेषण करणे.
2. विवाह संस्थेचे समाजशास्त्रीय पद्धतीने अध्ययन करणे.
3. विवाह संस्थेचे बदलते स्वरूप विशद करणे.

गृहीतके :-

1. सर्व सामाजिक संस्था उत्क्रांत आहेत.
2. विवाह संस्थेमध्ये हळुवारपणे बदल झाला आहे.
3. विवाह संस्था अस्थिर होत चालली आहे.

संशोधनाची पद्धत :-

प्रस्तुत संशोधनामध्ये वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. दुय्यम श्रोताच्या आधारे मिळवलेल्या माहितीचे वैज्ञानिक पद्धतीने वर्णन संशोधनामध्ये करण्यात आले आहे.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत संशोधनांमध्ये दुय्यम श्रोताच्या आधारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे.

विवाहाचा अर्थ व व्याख्या :-

विवाह सार्वत्रिक संस्था आहे. मानवाचे लैंगिक जीवन नियंत्रित व नियमबंद करण्यासाठी मानव समाजाने ही संस्था निर्माण केली. विवाह संस्था व कुटुंब संस्था यांचा सहसंबंध आहे. गिलिन व गीलीन यांच्या मते, विवाह हा समाजमान्य मार्गाने प्रजननासाठी कुटुंब स्थापण्यासाठीचा मार्ग आहे. वेस्टनमार्क यांच्या मते, कुटुंबाची मुळे विवाहात नव्हे तर विवाहाची मुळे कुटुंबात आढळतात. सर्व समाजात विवाह संस्था आढळत असली तरी विवाहाचा उद्देश, कार्य व प्रकार या बाबतीत समाजपरतवे भेद आढळून येतो. मानव सर्वप्रथम भटके जीवन जगत होता. मानवाने स्थिर जीवनाला सुरुवात केली तेव्हा संस्थेचा उदय झाला. संस्था हजारो वर्षांच्या कालखंडात हळुवारपणे विकसित झाल्या. वेगळ्या समस्या सोडवताना संस्थेचे स्वरूप व्यापक होत गेले. याच

पद्धतीने विवाह संस्थेत हजारो वर्षांच्या कालखंडात हळुवारपणे बदल झाले. समूह विवाह ते एक विवाह सर्वश्रेष्ठ विवाह इथपर्यंत झालेला विवाह संस्थेचा प्रवास म्हणजेच संस्कृतीचे हस्तांतरण होय. या संस्कृतीच्या बदलाला हजारो वर्षांचा कालखंड लागला आहे संस्था या स्थिर असतात तसेच अंशता परिवर्तनशील असतात.

समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान :-

अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी विवाह संस्था व कुटुंब संस्थेचा एकत्रित अभ्यास केला आहे . बर्नार्ड रसेल, हॅवलॉक एलिस, निमकॉम यांनी विवाह संस्थेचा अभ्यास केला हरकोवित्स व मॅलिनोव्हसकी यांनी आदिवासी समाजातील विवाह संस्थेचा अभ्यास केला.

विवाहाच्या व्याख्या

1) **वेस्टनमार्क** यांच्या मते, विवाह एक किंवा अधिक पुरुषाचा एक किंवा अधिक स्त्रियांशी येणारा असा समंध आहे की, यास प्रथा व कायद्याची मान्यता आहे. यामध्ये अधिकार व कर्तव्य यांचा समावेश आहे.

2) **रॉबर्ट लोवी** यांच्या मते, विवाहाचा उद्देश प्रजोत्पादन पेक्षा अधिक व्यापक आहे व अशा व्यापक व विविध उद्देशाने प्रेरित झालेल्या स्त्री-पुरुषांमधील समंध कुटुंब संस्थेचे आधारभूत घटक मानले जातात.

3) **मदन आणि मुजुमदार** यांच्या मते, विवाह ही साधारणतः दिवाणी व धार्मिक संस्काराच्या स्वरूपात एक सामाजिक मान्यता आहे. जी दोन भिन्न लिंगी व्यक्तींना लैंगिक आणि सामाजिक, धार्मिक संबंधाची अनुमती देते.

विवाहसंबंधी निषेध नियम :-

सर्व समाजात विवाह संस्था एकसारखी असत नाही. सर्व समाजामध्ये विवाहसंबंधी काही निषेध नियम आहेत . समाजात जीवनाचा जोडीदार निवडण्याला पूर्ण स्वातंत्र्य असत नाही. विवाहसंबंधी निषेधाच्या पुढील बाबी आधार असतात. जवळचे रक्तसंबंधी, आससंबंधी, वयातील अंतर, कौटुंबिक, सांस्कृतिक भेद, वर्गीय भेद इ. समाजात बहिण भाऊ यांच्यातील आणि दोन भावांच्या मुलातील विवाह यावर पूर्ण प्रतिबंध आढळतो. अत्यंत जवळचे रक्त संबंध यांच्यातील विवाहाला ही परवानगी आसत नाही. कौटुंबिक व सांस्कृतिक भेदामुळे विवाह जोडीदार निवडताना अडथळे निर्माण होतात. तसेच जोडप्याच्या आर्थिक, वर्गीय भेद विवाहात निश्चितपणे अडथळे ठरतात. हे निषेध नियम समाजाच्या अस्तित्वासाठी व समाजाच्या सातत्यासाठी महत्त्वाचे ठरतात.

विवाह संस्थेचे बदलते स्वरूप :-

विवाह संस्था सार्वत्रिक आहे .प्रत्येक समाजात विवाह आढळून येतो . विवाहाचा प्रकार, उद्देश ,कार्य यामध्ये समाजपरतवे भेद आढळून येतो. असे असले तरी विवाह संस्था स्थिर आहे व अंशतः परिवर्तनशील आहे. हजारो वर्षांच्या कालखंडानंतर विवाह संस्थेमध्ये मानवी बुद्धीच्या आधारे समाज व संस्कृतीमध्ये जो बदल झाला सामाजिक संस्थांमध्ये देखील बदल झाला असाच बदल विवाह संस्थेत देखील झालेला दिसून येतो. हा बदल हळुवारपणे हजारो वर्षांच्या कालखंडामध्ये झालेला आहे त्या बदलाचे विश्लेषण खालील प्रमाणे करता येईल.

1) **विवाह प्रकारातील बदल** :- हिंदू विवाहाच्या परंपरागत पद्धती म्हणून ज्या आठ पद्धतीचा उल्लेख केला जातो त्या आज प्रचलित नाहीत. बहुपती, बहुपत्नी पद्धती आज कालबाह्य झाल्या आहेत. केवळ एक विवाह पद्धत सर्वत्र आढळते विवाह संस्थेला इथपर्यंत वाटचाल करण्यासाठी हजारो वर्षांचा कालखंड लागला आहे. मानवी बुद्धीच्या विकासाबरोबर संस्थेचा विकास देखील हळुवारपणे झालेला आहे. मानवी बुद्धीच्या विकासाबरोबर विवाह संस्थेतील काही प्रकार चुकीचे वाटू लागले. त्यामुळे वेगवेगळे प्रकार नंतर नामशेष होत गेले.

2) **विवाहाच्या उद्देशातील बदल** :- पारंपारिक भारतीय समाजामध्ये धर्माचे पालन करणे याला महत्त्व प्राप्त झाले होते प्रजोत्पादन व बालसंगोपन हा विवाहाचा मुख्य उद्देश आहे. यामध्ये बदल होत चालला आहे. आर्थिक साक्षरतेमुळे प्रजोत्पादनाचा दर कमी झाला आहे. तसेच कुटुंबाचा आकार लहान झाल्यामुळे बालसंगोपन करणाऱ्या संस्था निर्माण झाल्या आहेत . विवाह धार्मिक संस्कार होता त्यामध्ये बदल होऊन विवाहाला कराराचे स्वरूप प्राप्त होत आहे.

3) **जोडीदार निवडीतील बदल** :- प्रत्येक समाजात जोडीदार निवड यासंबंधी काही नियम असतात .त्या नियमाचे पालन समाजामध्ये केले जाते. भारतीय समाजामध्ये जोडीदार निवडी संबंधी काही नियम होते. आंतर विवाह पद्धत बहिर्विवाह पद्धत हे जोडीदार निवड संबंधीचे नियम आहेत. या पद्धतीने आपल्या समूहातून किंवा आपल्या समूह बाहेरील व्यक्तीशी विवाह करावा लागत होता. या नियमाचे पालन काटेकोरपणे करावे लागत होते. नियमाचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीला समाज बहिष्कृत केले जात होते. गतिमान जीवन, प्रसार माध्यमे यामुळे या पद्धतीमध्ये बदल होत चालला आहे .

विवाहसंबंधी मुलामुलीचे विचार लक्षात घेतले जात आहेत. विवाह करताना शिक्षण,स्वावलंबन,अर्थार्जन हे मुद्दे प्रकर्षाने पुढे येत आहेत. तसेच आंतरजातीय, आंतरधर्मीय विवाहाचे प्रमाण वाढत चालले आहे.

4) **विवाह वयातील बदल** :- 1955 च्या कायद्याने विवाहाचे वय मुलाचे 21 व मुलीचे 18 ठरवले आहे. या कायद्यामुळे देखील विवाह वयात वाढ झाली आहे. पारंपारिक भारतीय समाजामध्ये बालविवाहाचे प्रमाण जास्त होते. लहान वयातच विवाह जुळवले जात होते. विवाहामध्ये कुटुंबाची भूमिका महत्त्वाची होती .त्यामुळे विवाहाचे वय कमी होते. स्वातंत्र्यानंतर झालेल्या विविध कायद्यामुळे तसेच सामाजिक प्रबोधनामुळे विवाहाचे वय वाढत चालले आहे. आधुनिक काळात शिक्षण व स्वावलंबन यामुळे विवाहाचे वय वाढत चालले आहे. आदिवासी ग्रामीण समुदायाच्या तुलनेमध्ये शहरी समुदायांमध्ये विवाह वय वाढत चालले आहे.

5) **विवाहाच्या स्थिरतेतील बदल** :- सर्व सामाजिक संस्था स्थिर होत्या. त्यामध्ये फारसे बदल होत नव्हते. सर्व संस्थांमध्ये बदल होत चालला आहे. त्याच पद्धतीने विवाह संस्थेत देखील बदल होत चालला आहे. आधुनिक काळामध्ये विवाह संस्था अस्थिर बनत चालली आहे. भारतीय समाजामध्ये रूढी, प्रथा परंपरेनुसार विवाहाने जीवनाला पूर्णत्व प्राप्त होते अशी धारणा होती. तसेच पती-पत्नी विवाहा नंतर आयुष्य सोबत काढत होते. यामध्ये बदल होऊन विवाहाला कराराचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे .

6) **हुंडा पद्धतीत वाढ** :- 1961 च्या कायद्याने हुंडा देणे व घेणे गुन्हा आहे. या कायद्यामध्ये 1980 व 1986 मध्ये विविध सुधारणा करण्यात आल्या आहेत तरीदेखील हुंडा पद्धती कमी झाली नाही. पारंपारिक भारतीय समाजात विवाहप्रसंगी काही भेटवस्तू दिल्या जात होत्या .त्या वस्तू कराराच्या व अटीच्या आधारे दिल्या व घेतल्या जाऊ लागल्या त्यातून हुंडा प्रथा निर्माण झाली. ही हुंडा प्रथा आधुनिक समाजामध्ये वाढत चालली आहे. याला अनेक घटक जबाबदार आहेत. समाजशास्त्रज्ञ एम. एन. श्रीनिवास यांनी भारतीय समाजातील शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्यास हुंडा पद्धत नष्ट होईल असे भाकीत केले होते परंतु ते भाकीत देखील खोटे ठरवण्याचे काम या प्रथेने केले आहे. याला समाज जबाबदार आहे. कारण समाज बदल स्वीकारायला तात्काळ तयार होत नाही त्यामुळे

काही कुप्रथा समाजामध्ये अस्तित्त्व टिकवून आहेत. त्याचे उदाहरण म्हणजे हुंडा प्रथा देखील टिकून आहे.

7) **विवाहाच्या रूढीतील बदल** :- विवाह जुळवण्यापासून ते विवाह पार पडण्यापर्यंत या प्रक्रियेमध्ये अनेक रूढी, प्रथा, परंपरा समाजामध्ये अस्तित्त्वात होत्या. या रूढी, प्रथा, परंपरांमध्ये देखील कालांतराने हळुवारपणे बदल होत चालला आहे. अंतर्विवाह नियम आहेत त्यामध्ये जो कट्टरतावाद होता तो शिथिल होत चालला आहे. मराठा आहे पण त्यामध्ये कोण इतके बारीक पाहिले जात होते आजच्या काळामध्ये मराठा आहे यालाच महत्त्व दिले जात आहे. तसेच विवाह प्रसंगांमध्ये जो दीर्घ कालखंड होता. त्यातील अंतर वेळेअभावी कमी झाले आहे एक दिवसाचा विवाह सरास केला जात आहे.

8) **विधवा विवाहास मान्यता** :- 1954 च्या कायद्याने विधवा विवाहाला मान्यता देण्यात आली आहे. पारंपारिक भारतीय समाजामध्ये कोणत्याही कारणाने विवाहानंतर पतीचे निधन झाले तर त्या स्त्रीला दुसरा विवाह करता येत नव्हता परंतु विधवा विवाह कायद्याने त्या स्त्रीला दुसरा विवाह करण्याची परवानगी दिली आहे त्यामुळे समाजामध्ये विधवा विवाहाचे प्रमाण काही प्रमाणात वाढत चालले आहे. लोक त्या स्त्रीच्या आयुष्याचा, जीवनाचा विचार करत आहेत व दुसरा विवाह करून देत आहेत.

9) **बहुविवाहाला कायद्याने बंदी** :- 1955 च्या कायद्याने अनेक विवाह करणे गुन्हा मानले आहे. पारंपारिक भारतीय समाजा मध्ये बहु पत्नी वाला मान्यता दिली होती काही श्रीमंत प्रतिष्ठित लोक अनेक विवाह करत होते. त्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होत होत्या आधुनिक नवीन कायद्यामुळे पहिली पत्नी जिवंत असताना कोणत्याही कारणाने दुसरा विवाह करता येत नाही असे कायद्याचे बंधन असल्यामुळे बहुविवाहाचे प्रमाण कमी झाले आहे.

10) **घटस्फोटाला मान्यता**:- पारंपारिक भारतीय समाजामध्ये घटस्फोटाला मान्यता नव्हती. घटस्फोट घेणाऱ्या व्यक्तीला समाजात कोणत्याही प्रकारची प्रतिष्ठा नव्हती. घटस्फोट घेणे कनिष्ठ दर्जाचे मानले जात होते परंतु 1971 च्या कायद्यानुसार भारतीय समाजामध्ये घटस्फोट काही अटीवर घेण्यास परवानगी देण्यात आली. परस्परविरोधी स्वभाव, व्यसनाधीनता, विकृत स्वभाव अशा गंभीर स्वरूपाच्या प्रकरणांमध्ये घटस्फोटाला

मान्यता देण्यात आली त्यामुळे पती-पत्नी पैकी एका व्यक्तीची विकृत व्यक्ती पासून सुटका झाली.

अशा पद्धतीचा बदल या कायद्याने झाला आहे परंतु आधुनिक समाजामध्ये घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत चालले आहे. त्यामुळे विवाह संस्था अस्थिर झाली आहे. घटस्फोट हा विशिष्ट प्रसंगी योग्य आहे. प्रत्येक प्रसंगी योग्य ठरत नाही याचा विचार करणे गरजेचे झाले आहे.

11) प्रेमविवाहात वाढ :- पारंपारिक भारतीय समाजामध्ये जीवन साधे आणि निर्मळ होते. गतिशीलतेचा अभाव होता त्यामुळे समाजात विवाहाचे, कुटुंबाचे स्वरूप साध्या स्वरूपाचे होते. आधुनिक काळामध्ये गतिशीलता वाढली आहे. विज्ञान तंत्रज्ञानाचे युग आहे .या कालखंडामध्ये माणूस हा जगाशी जोडला आहे. त्यामुळे व्यक्तीचा संपर्क देशाच्या सीमा ओलांडून पुढे जात आहे. त्यामुळे आंतरक्रियेचे स्वरूप बदलले आहे. त्याचाच परिणाम म्हणून मोबाईल, व्हाट्सअप ,इंटरनेट याचा वापर वाढला आहे. या माध्यमातून ओळख, मैत्री,प्रेम वाढत चालले आहे. त्याचेच रूपांतर नंतर विवाहात होत चालले आहे. जात, धर्म याचे महत्त्व कमी होऊन प्रेम विवाहाचे प्रमाण वाढत चालले आहे. यासंबंधीच्या बातम्या आपण रोजच्या वर्तमानपत्रांमध्ये वाचत आहोत.

12) आंतरजातीय, आंतरधर्मीय विवाहात वाढ :- 1954 च्या कायद्याने विविध धर्माच्या व्यक्तींना विवाह करण्याची परवानगी दिली आहे. पारंपारिक भारतीय समाजामध्ये विवाहामध्ये जात, धर्म हे घटक फार महत्त्वाचे होते. या घटकाला दुर्लक्ष करून विवाह करता येत नव्हता. जर कोणी या घटकाला दुर्लक्ष केले तर त्याला समाज बहिष्कृत केले जात होते. आधुनिक काळामध्ये प्रेम विवाह, आंतरजातीय, आंतरधर्मीय विवाह याचे प्रमाण वाढत चालले आहे. याला अनेक कारणे जबाबदार आहेत. गतिशील जीवन, गुंतागुंतीचा समाज, शिक्षणातील वाढ,कायद्याने दिलेले संरक्षण अशा वेगवेगळ्या कारणामुळे आंतरजातीय ,आंतरधर्मीय

विवाहाचे प्रमाण वाढत चालले आहे. वंश संक्रमणाच्या दृष्टीने हा विवाह आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :-

सर्व सामाजिक संस्थांच्या बदलाची प्रक्रिया जटिल व गुंतागुंतीचे आहे. विवाह संस्थेतील बदलाला विविध घटक कारणीभूत आहेत. आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक घटक तसेच विविध कायदे, विज्ञान, तंत्रज्ञान या विविध घटकामुळे विवाह संस्थेमध्ये बदल होत चालला आहे. विवाह संबंधित धर्म व जात या घटकांमध्ये बदल होऊन स्वातंत्र्य,समानता या घटकाला विवाह संस्थेत महत्त्व प्राप्त होत चालले आहे. विवाह संस्थेतील हे वरील बदल बदलत्या काळामध्ये समाजाच्या गरजेतून झालेले दिसून येतात. वरील बदल म्हणजे विवाह संस्थेच्या स्वरूपातील बदल होत. असे असले तरी विवाह संस्था मात्र कायम आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- ✦ डॉ. प्रदीप आगलावे- भारतीय समाज संरचना आणि समस्या, साईनाथ प्रकाशन नागपूर 2011
- ✦ रा.ज. लोटे- सामाजिक समस्या, पिंपळापुणे पब्लिकेशन, नागपूर 1995
- ✦ व्ही. एन. शिंदे - भारतातील सामाजिक समस्या, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर 2022
- ✦ राजविवेक एस.- समकालीन मुद्दे, सिविल सर्विसेस, टाइम्स न्यू दिल्ली
- ✦ कोंडेकर ए. वाय. व मारूलकर- भारतीय सामाजिक समस्या, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर 2001
- ✦ सुनील मायी -भारतीय सामाजिक प्रश्न आणि समस्या, डायमंड पब्लिकेशन पुणे 2003
- ✦ साळुंखे सर्जेराव - समकालीन भारतीय सामाजिक समस्या, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे 1999
- ✦ भागवत विद्युत - स्त्री प्रश्नाची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे 2004
- ✦ शर्मा जी. एल.सामाजिक मुद्दे, रावत पब्लिकेशन ,जयपुर 2001